

8. Pyvovar, V. (2017). *Stanovlennia hendernoho pidkhotu v osviti na osnovi feministsoi pedahohiky* [The problem of the legal status of women. serving in the military in Ukraine, in terms of genderization]. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*, №6, 16-20 (in Ukrainian).
9. Rada Yevropy. (2018). *Stratehiia hendernoї rivnosti Rady Yevropy na 2018-2023 roky* [Council of Europe Gender Equality Strategy for 2018-2023]. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gender-...> (in Ukrainian).
10. Rasskazova, O., Chernetska, Yu., Onypchenko, O. (2016). *Diiialnist osередkiv hendernoї osvity yak umova implementatsii hendernoho komponenta v osvitu: dosvid roboty TshO KhHPA* [Activities of gender education centers as a condition for the implementation of the gender component in education: the experience of the Center for Gender Education]. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*, №3/4, 165-172 (in Ukrainian).
11. Stupak, M. (2017). *Hirkyi prysmak, abo Rozdumy pro hender v osviti* [Bitter Taste, or Reflections on Gender in Education]. *Hendernyi pedahohichnyi almanakh*. Kharkiv, 10-11 (in Ukrainian).
12. Ukraina. Verkhovna Rada. Zakon. (2014). *Pro vishchu osvitu* [About higher education]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (in Ukrainian).
13. Ukraina. *Natsionalna dopovid Uriadu Ukrainy. (2017). Tsili staloho rozvytku Ukrainy 2016-2030* [Goals of sustainable development of Ukraine 2016-2030]. URL: <https://www.un.org.ua/tsili...> (in Ukrainian).
14. Upiadovyi portal. (2018). *Pro skhvalennia stratehii vprovadzhennia hendernoї rivnosti u sferi osvity «Osvita: hendernyi vymir – 2021»* [On approval of the strategy for the implementation of gender equality in education "Education: gender dimension - 2021"]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/...ivanna-klimpush-cincadze> (in Ukrainian).
15. Kharari, Yu. N. (2018). *21 urok dlia 21 stolittia* [21 lessons for the 21st century]. Kyiv, 416 s. (in Ukrainian).
16. Shynkaruk, V. (2017). «*Rozmirkovuiuchy pro sytuatsiiu...*» ["Reflecting on the situation..."]. *Filosofski dialohy2017. Tradytsii ta novatsii v naukovykh rozvidkakh Instytutu filosofii (do 70-richnoho yuvileiu)*. *Zb.nauk.prats. Vypusk 13-14*. K., 248-269 (in Ukrainian).
17. Yarosh, O. (2017). *Uprovadzhennia hendernykh pidkhotiv u politolohichni navchalni dystsypliny* [Introduction of gender approaches in political science disciplines. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*, №6, 96-98 (in Ukrainian).
18. Bazargani, D.T., Larsari, V.N. 2015. "Postmodernism": Is the Contemporary State of Affairs Correctly Described as 'Postmodern'? *Journal of Social Issues & Humanities*, vol. 3, iss. 1, 89–96.
19. Jordan Peterson debate on the gender pay gap, campus protests and postmodernism URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aMcjxSThD54>
20. Laplane, L., Mantovani, P., Adolphs, R., Chang, H., Mantovani, A., McFall-Ngai, M., Rovelli, C., Sober, E., Pradeu T. (2019). Opinion: Why science needs philosophy? *PNAS*. March 5, 116 (10), 3948-3952. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1900357116>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.9>
УДК 271.2.327(477:[470+571])

Світлана Кагамлик

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

ПОСТАТІ ОЧІЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДІЯЧІВ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

Анотація. У статті проаналізовано літературно-наукову спадщину діячів Кирило-Мефодіївського братства та визначено місце у ній церковної тематики і соціокультурної діяльності очільників Української Церкви. Здійснено порівняльний аналіз творчого доробку П. Куліша та М. Костомарова в площині представлення та оцінки ними окремих постатей вищого українського духовенства. Досягнуто висновку, що у їхніх творах значною мірою представлена історія Української Церкви, проте розкриття церковної тематики у творчому доробку кожного із авторів мало свої особливості.

Історичні праці П. Куліша раннього періоду відображали творчі пошуки членів Києво-Мефодіївського братства і були типовими для їхнього середовища. Крізь призму героїв «Чорної ради», зокрема, священика І.

Шрама, П. Куліш увиразнив власний погляд на роль духовенства в історії як важливого чинника українських культурних і державотворчих процесів. Водночас еволюція поглядів П. Куліша привела його до ідеї двоєдиної Русі, у світлі якої позитивну оцінку письменника головним чином отримали ті церковні діячі, які сприяли її союзу з Московщиною.

На відміну від П. Куліша, який предметно не займався історією Церкви в Україні, М. Костомаров став першим світським дослідником, котрий створив її цілісну концепцію. У започаткованій ним серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» проаналізовано архіпастирську діяльність та літературні твори видатних духовних осіб XVII ст. від Петра Могили до Димитрія Туптала, підкреслено їх вплив на українську й російську культуру. Тому М. Костомарова по праву можна вважати одним із творців української світської історіографії історії Церкви, головною заслугою якого є створення у цій сфері окремих монографій та численних досліджень біографічного характеру.

Ключові слова: Києво-Мефодіївське братство, Українська Церква, архієреї, П. Куліш, М. Костомаров.

Svitlana Kahamlyk

Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Senior Researcher,
Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv

PERSONALITIES OF LEADERS OF THE UKRAINIAN CHURCH IN THE CREATIVE HERITAGE OF THE MEMBERS OF CYRIL AND METHODIUS BROTHERHOOD

Abstract. *The literary and scientific heritage of the leaders of the Cyril and Methodius Brotherhood are analyzed in the article. The place of church themes and socio-cultural activities of the leaders of the Ukrainian Church is determined in this works. A comparative analysis of the creative work of P. Kulish and M. Kostomarov in the field of presentation and evaluation of individual figures of the senior Ukrainian clergy is done. It was concluded that history of the Ukrainian Church is largely represented in their works, but the disclosure of church themes in the creative work of each of the authors had its own peculiarities.*

The historical works of P. Kulish of the early period reflected the creative pursuits of the members of the Kyiv-Methodius Brotherhood and were typical of their environment. P. Kulish expressed his own view on the role of the clergy in history through the prism of the heroes of the Black Council, in particular, the priest I. Shram, as an important factor in Ukrainian cultural and state-building processes. At the same time, the evolution of P. Kulish's views led him to the idea of a dual Russia, in the light of which the writer's positive assessment was mainly received by those church figures who contributed to it.

Unlike P. Kulish, who did not deal with history of the Church in Ukraine, M. Kostomarov became the first secular researcher who created its holistic concept. The archpastoral activities and literary works of prominent clergy of the XVII century from Petro Mohyla to Dimitri Tuptal are analyzed in his series "Russian history in the biographies of its main figures" as so as their influence on Ukrainian and Russian culture is emphasized. Therefore, M. Kostomarov can rightly be considered one of the creators of the Ukrainian secular historiography of the history of the Church, the main merit of which is the creation in this area of separate monographs and numerous studies of a biographical nature.

Keywords: Cyril and Methodius Brotherhood, Ukrainian Church, Bishops, P. Kulish, M. Kostomarov.

Актуальність проблеми. Питання ролі Церкви для суспільства все значиміше постає в умовах українського сьогодення, позаяк окремі політичні сили, головним чином проросійської орієнтації, намагаються маніпулювати питаннями культури і духовності, інтерпретації історичних подій з метою створення відповідних маркерів ідентичності для роз'єднання українського соціуму.

Зазначена проблема системно постала в працях дослідників на теренах України на початку XIX ст. Осередком цих студій стала Київська духовна академія, де сформувалася Київська церковно-історична школа, її представниками були професори академічної корпорації переважно в духовному сані. Водночас світську історіографію історії Церкви було започатковано в стінах Київського університету Св. Володимира, який з часом став головним центром історичної думки в Україні. Значну роль у її

розвитку відіграли окремі діячі Кирило-Мефодіївського братства (товариства), які гуртувалися саме на базі цього провідного навчального закладу українських земель. І хоча проблема церковної еліти не була пріоритетною для діячів Кирило-Мефодіївського братства, проте вони, народники за переконаннями, змальовуючи народні рухи, не могли обійти духовенство як важливий суспільний стан.

Місце очільників Української Церкви у спадщині діячів Кирило-Мефодіївського братства досліджувалося в українській історичній літературі лише фрагментарно. Це пояснюється тим, що їхній творчий доробок аналізувався переважно в одному із контекстів - літературному, історичному або біографічному. Зокрема, у монографіях П. Гончарука та В. Ващенка [1; 2] розглядалися історичні погляди кирило-мефодіївців; Т. Примак, Ю. Пінчук, В. Смолий,

О. Ясь [15; 16; 18; 21] присвятили свої ґрунтовні студії віхам життя і творчості М. Костомарова; А. Даниленко, Є. Нахлік, О. Ясь [13; 17; 20] зосередили свої інтереси на особистості і сфері письменства П. Куліша. У ракурсі окресленої теми певне значення мають статті С. Михайленка та О. Левицької [10; 12], які намагалися з'ясувати сутність релігійного питання у науковій спадщині М. Костомарова.

Мета статті - проаналізувати літературно-наукову спадщину діячів Кирило-Мефодіївського братства та визначити місце у ній церковної тематики і соціокультурної діяльності очільників Української Церкви. Одним із завдань в цьому ракурсі є порівняння творчого доробку П. Куліша та М. Костомарова у площині представлення та оцінки ними окремих постатей вищого українського духовенства.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що кирило-мефодіївці, православні християни за віросповіданням, були глибоко релігійними людьми і це суттєво позначилося на їх поглядах. Це засвідчує основна програмна праця Кирило-Мефодіївського братства – філософсько-релігійний трактат під назвою «Книга буття українського народу» («Закон Божий»), викладений в розрізі історії християнства (авторство трактату не встановлено, але більшість пов'язує його з іменем М. І. Костомарова). Твір можна умовно поділити на три складових, серцевиную кожної з яких є віра Христова: 1. Про Бога, всесвітню історію, віру Христову; 2. Про слов'ян, Литву, Польщу, Росію та віру Христову; 3. Про Україну, козацтво та віру Христову [14, с. 206]. Підкреслювалося, що Україна найближче підійшла до визнання і розуміння Бога і тому на неї покладено велику історичну місію - рятувати слов'янство. Водночас значне місце у «Книзі буття» (параграфи 76-104) займає розповідь про козацтво і роль у його бутті православної віри.

Рівень дослідження кирило-мефодіївцями місця і ролі церковного проводу в суспільному житті українців головним чином характеризує спадщина двох провідних діячів товариства – Пантелеймона Куліша і Миколи Костомарова.

За визначенням О. Яся, історичні праці П. Куліша раннього періоду, який можна характеризувати як доба козакофільства та культурництва, загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство, тобто були типовими для їхнього середовища [19, с. 272]. Варто підкреслити, що сам П. Куліш певним чином характеризував тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців: «Треба се знати, що київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму» [19, с. 278].

У творі «Чорна рада» (перша редакція вийшла 1846 р.), який вважається першим українським романом на історичну тематику, П. Куліш розкрив

тему Хмельниччини, і в цьому контексті й Православної Церкви, захист якої став однією з причин повстання на чолі з Б. Хмельницьким. Серед головних героїв роману – духовний і світський діяч Іван Шрам, за словами автора, «ширий козарлюга і піп» [9, с. 41]. Його історичним прототипом вважається паволоцький священик і військовий полковник Іван Попович, про жертвність якого залишилися згадки у літописах Самовидця [11, с. 92] і Григорія Граб'янки [3, с. 130] – щоб врятувати Україну від чвар і запобігти знищенню Паволочі, він пішов на смерть. Визначальною рисою характеру І. Шрама є його переконання в тому, що служіння Богу невіддільне від служіння Вітчизні. У цьому контексті звучать у творі слова героя, спрямовані на захист єдності України, розхитаної старшинськими чварами доби Руїни: йому краще полягти «од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України» [9, с. 54], а «як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани» [9, с. 169].

Крізь призму постаті І. Шрама П. Куліш увиразнив власний погляд на історичний процес і роль у ньому окремих постатей, наразі духовенства. Цю думку підтверджує А. Гуляк, зазначаючи, що письменник створив цілне тло, «моделюючи майже всю дію під кутом Шрама» [4, с. 272]. Водночас літературознавець підкреслив, що панотець Шрам у творі «уособлює державну українську ідею, службу загалом “пользы общей”» [4, с. 272], тим самим акцентуючи на патріотичному підтексті твору.

У творі також фігурують, хоч епізодично, й інші історичні образи священнослужителів – єпископ Мефодій, архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Образ Мефодія П. Куліш розкриває у негативному світлі – як прибічника Брюховецького, що спокусився грошима і виявив байдужість до долі України – «вмудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист» [9, с. 48]. Натомість настоятель провідного українського монастиря Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель постає у цілком позитивному ракурсі – «нашим порадином» називає його словами Сомка П. Куліш: «Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів» [9, с. 93]. Важливо зазначити, що автор твору цим характеризував Гізеля як впливового духовного діяча, продовжувача починань Петра Могили.

Характеризуючи світогляд П. Куліша, передусім раннього періоду, Є. Нахлік зазначав, що для нього завжди істотним був «суспільно-політичний, державницький сенс християнства як чинника, що сприяє ... розвиткові культури, наведенню ладу в державі, зрештою, її захистові» [13, с. 494]. Саме це розуміння значення релігії привело Куліша до необхідності перекладу біблійних книг, а у 1880 р. у співпраці з Іваном Пулюєм – здійснення першого повного перекладу Біблії українською мовою [5, с. 7-60].

У 70-80-х роках ХІХ ст. під впливом різних інтелектуальних і культурних новацій П. Куліш

еволюціонував у своїх поглядах. Свою потребу інакше висвітлити українську минувшину він втілює у проекті багатотомної «Истории воссоединения Руси». У цій праці П. Куліш зробив немовби переоцінку цінностей сучасної йому української історіографії. Як зазначає О. Ясь, він намагався свідомо провести розмежування з романтичною історіографією, зокрема з монографіями та студіями М. Костомарова [17, с. 73]. «Треба ж Вам тепер знати, підкреслював П. Куліш у листі до О. Барвінського від 28 листопада 1874 р., - що я діаметрально розхожусь із Костомаровим як на самому розумінню, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і на панстві. Ми написали історію про два народи-антиподи» [17, с. 73].

Розходження з М. Костомаровим у питаннях козацького минулого України привело П. Куліша до пошуків нового культурно-духовного ідеалу. Ним для письменника стала давня (Стара) Русь, а Росія (Московщина) – Новою Руссю. Ідея двоєдиної Русі стала наріжним каменем концепції П. Куліша про двоєдину Русь, яка складає так званий «руський світ» [9, с. 81]. Якщо теорія М. Костомарова, пропагуючи окремі «дві руські народності», виводила українців поза межі «руського світу», то П. Куліш пізнього періоду творчості апелював до політичної єдності Старої й Нової Русі.

У світлі своєї «нової» історичної концепції П. Куліш представив епоху Київського митрополита Іова Борецького та його прихильників як запоруку відродження Русі, а власне діяльність архієрея, спрямована на пошуки російських контактів, характеризував як таку, що забезпечила «шлях до руської єдності», «руське майбуття» [8, с. 108]. Водночас, на відміну від схвальної характеристики української церковної еліти, поданої у романі «Чорна рада», П. Куліш 80-90-х років XIX ст. критично підійшов до оцінки Петра Могили і Лазаря Барановича, закидаючи їм «польщизну». У цьому ж контексті в листі до М. Карачевської-Вовк від 7 липня 1892 р. П. Куліш зазначав: «Задатки ж нашого процвіту національного староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під польщизною ні за київського її апостола Петра Могили, ні за чернігівського – Лазаря Барановича» [8, с. 80].

Прикметно, що у своїх релігійно-філософських пошуках П. Куліш у середині 80-х років XIX ст. під впливом позитивістських вчень пройнявся ідеєю релігійної єдності людства, яке втілює у своїй поемі «Маруся Богуславка». У цьому творі він проголосив так зване «нововірство» як синтез окремих релігій в єдиній «релігії любові». Згодом у листі до М. Драгоманова від 14 березня 1895 р., П. Куліш зазначав: «Божої правди жадаю, ... не зважаючи ні на які церкви й церковні секти» [13, с. 494]. Це засвідчило формування у вченого релігійного світогляду, крізь призму якого він розглядав увесь процес розвитку людства.

На відміну від П. Куліша, який, переймаючись громадсько-політичними проблемами, не спромігся на власну теософію, М. Костомаров став першим світським дослідником, котрий створив цілісну концепцію історії Церкви в Україні. У цьому зв'язку учений працював у двох напрямках – як створення загальних праць, так і окремих біографічних життєписів видатних духовних осіб.

Перші релігійні студії М. Костомарова стосувалися Унійної Церкви. Їх започаткувала магістерська дисертація «О причинах и характере унии в Западной России» (1841), яка, проте, не була захищена через цензуру друку в Російській імперії. За визначенням сучасних дослідників, вона була «найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї» [15, с. 86]. Продовженням унійної тематики в науковому доробку М. Костомарова стала монографія «Южная Русь в конце XVI века» (1861), створена ним на основі залучення значної кількості актових джерел. У розвиток попередньої праці вчений дав оцінку Берестейській унії як негативному явищу в українській історії, водночас звернувся до діяльності православних братств, характеризуючи їх місію захисту православної віри.

У 1872 р. М. Костомаров започаткував науково-популярну серію «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», яка об'єднала біографічні життєписи видатних світських і духовних осіб, у тому числі святих Православної Церкви. Значне місце у цій серії посіли й церковні діячі, зокрема, із 17 постатей XVII ст., зображених в «Русской истории» в окремих розділах, 7 складають духовні особи зазначеного періоду. У праці М. Костомарова це були не просто біографії окремих осіб, а виклад історії Церкви, міжконфесійних стосунків, відносин між православною ієрархією та суспільством і т.і.

Особливе місце в цій галереї духовних осіб належить митрополиту Петру Могили, якому присвячено окремий нарис [6, с. 193-234]. Аналізуючи суспільне і релігійне становище в Україні після прийняття унії, М. Костомаров зауважив на кризовий стан, в якому перебувала Православна Церква, значною мірою через низький рівень освіти, що спонукало українську шляхту віддавати перевагу навчанню у католицьких закладах Речі Посполитої. Відповідно, автор «Русской истории» підкреслив велике значення започаткування Петром Могилою Київської колегії, завданням якої було «виховати покоління оборонців української віри і української народності» [6, с. 230]. Водночас М. Костомаров охарактеризував і літературний доробок Петра Могили, розглянуті ним у «Літосі» догмати та устрій Православної Церкви, а також здійснену ним уніфікацію обрядовості в Требнику і Служебнику.

Окрім постаті самого Петра Могили, у творі М. Костомарова постають і інші церковні діячі домогилянської і могилянської епохи. Так, позитивну

оцінку у М. Костомарова отримала діяльність Іова Борецького, який дбав про розвиток освіти як у сані ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, так і Київського митрополита [6, с. 200], а також літературна праця письменників-полемістів Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького та Ісайї Копинського [6, с. 200-209].

Галерею постатей видатних церковних діячів XVII ст. продовжують відомі на той час проповідники Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович та Антоній Радивилівський, яким присвячено окремі біографічні нариси [6, с. 357 - 386]. Із них М. Костомаров найбільше уваги приділив ректору Києво-Могилянської колеї Іоанікію Галятовському. Детально проаналізувавши праці письменника на антикатолицьку, антимусульманську й антисемітську тематику і проповідницькі твори, М. Костомаров назвав його найвидатнішим представником української літератури XVII ст. [6, с. 380]. Водночас творчий доробок архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича, зокрема його збірники проповідей «Трубы словес» і «Меч духовный», М. Костомаров оцінює неоднозначно. «Дивачність і шумність, - при скупости мисли, недостачі уяви і щирого чувства, - се визначні черти проповідей Лазаревих» [6, с. 384], - так досить критично визначає учений особливості праць чернігівського архієрея.

В окремому розділі М. Костомаров висвітлює перенесення української освіти і науки на російські терени, починаючи із спроби Петра Могили запровадити в Москві вищу освіту за прикладом Києва [6, с. 387-432]. На матеріалах літературної та перекладацької діяльності Єпифанія Славинецького і Симеона Полоцького М. Костомаров демонструє освітньо-інтелектуальний рівень київських просвітителів, хоча Полоцького ставить на рівень нижче («твори Полоцького не виявляють в нім великої науки; він зовсім не знав по грецьки» [6, с. 399]).

Особливе місце серед українських просвітителів, які творили на зламі XVII ст., М. Костомаров відводить Ростовському митрополитові Дмитрію Тупталі [6, с. 433-451]. За його словами, «Св. Дмитро займає одно з найсвітліших місць між київськими ученими, що ширили по українській землі українську просвіту, котру підняв Петро Могила» [6, с. 433]. Характеризуючи творчу спадщину Дмитрія Туптали, М. Костомаров найвище оцінює його фундаментальну 4-томну агіографічну працю – «Четы-Мінеї», яку діяч започаткував у Києві, а завершив у Ростові. Інша знакова для тогочасної епохи праця митрополита Дмитрія – «Розыск о бринской вере» - крізь призму бачення М. Костомарова розкривала причини та сутність розколу як важливого суспільного явища. Як зазначав М. Костомаров, літературні праці Дмитрія Туптали були надзвичайно популярними – жоден інший духовний письменник не міг

похвалитися такою значною кількістю читачів [6, с. 438].

Окрім «Русской истории в жизнеописании важнейших ее деятелей» постаті українських церковних діячів XVII ст. зображені й у циклі історичних монографій М. Костомарова. Так, у творі «Мазепа і мазепинці», змальовуючи коло спілкування гетьмана з духовними та світськими особами, письменник зазначав, що «будучи недоброзичливцем Гедеона [Святополка-Четвертинського – С.К.], гетьман дружив з архієпископом Лазарем Барановичем, котрий був перед цим у сварці з Гедеоном» [7, с. 28].

Висновки. Таким чином, релігійна тематика посідала важливе місце у спадщині Кирило-Мефодіївського братства, що передусім засвідчив його програмний документ – «Книга буття українського народу». У творах провідних діячів братства - П. Куліша і М. Костомарова – значною мірою представлена історія Української Церкви, місце і роль її очільників у суспільному і культурному житті українців. Проте розкриття церковної тематики у творчому доробку кожного із зазначених авторів мало свої особливості.

Історичні праці П. Куліша раннього періоду відображали творчі козакофільські пошуки членів Києво-Мефодіївського братства і були типовими для їхнього середовища. Крізь призму героїв «Чорної ради» – священника І. Шрама та інших священнослужителів, П. Куліш увиразнив власний погляд на роль духовенства в історії як важливого чинника українських культурних і державотворчих процесів. Водночас еволюція поглядів П. Куліша привела його до ідеї двоєдиної Русі, у світлі якої позитивну оцінку письменника головним чином отримали ті церковні діячі, які сприяли її союзу з Московщиною.

На відміну від П. Куліша, який предметно не займався історією Церкви в Україні, М. Костомаров став першим світським дослідником, котрий створив її цілісну концепцію. У започаткованій ним серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» проаналізовано архієпископську діяльність та літературні твори видатних духовних осіб XVII ст. від Петра Могили до Дмитрія Туптали, підкреслено їх вплив на українську й російську культуру. Тому М. Костомарова по праву можна вважати одним із творців української світської історіографії історії Церкви, головною заслугою якого є створення у цій сфері окремих монографій та численних досліджень біографічного характеру.

1. Ващенко В.В. Лекції з української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський). Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 1998. 144 с.

2. Гончарук П.С. Історичні погляди кирило-мефодіївців. Київ: КСУ, 2002.

3. Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К.: Товариство «Знання України», 1992. 192 с.

4. Гуляк А. Становлення українського історичного роману. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 293 с.

5. Кагамлик С.Р. Пантелеймон Куліш і переклади біблійних текстів у XVI-XIX ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2019. Випуск 21. С. 57-60.

6. Костомаров М. Історія України у життєписах визначніших її діячів / переклад з російської О. Барвінського. Львів: Видавництво НТШ, 1918. 495 с.

7. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Издание 2-е. Т.16. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. 752 с.

8. Кулиш П. История воссоединения Руси. Т.3. СПб.: Издательство товарищества «Общественная польза», 1877. 374 с.

9. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. Літературний портрет. К.: Бібліотека українця, 2000. С. 38-219.

10. Левицька О.М. Розуміння сутності, класифікації та походження релігії у творах М.І. Костомарова. *Схід*. 2015. № 4. С. 40-45.

11. Літопис Самовидця / упорядкування Я. Дзири. К.: Наукова думка, 1971. 208 с.

12. Михайленко С. Релігія та церква у науковій спадщині Миколи Костомарова. *Переяславський літопис*. 2018. Випуск 3. С. 90-98.

13. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: У 2-х томах. К., 2007.

14. Пилипенко О. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII – XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №4 (136). С. 205-214.

15. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 306 с.

16. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.

17. Ясь О. Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 61-87.

18. Ясь О.В. Багатоликий Микола Костомаров. Київ: Либідь, 2018. 304 с.

19. Ясь О.В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. Ч.1. Київ: Інститут історії України, 2014. 587 с.

20. Danylenko Andrii. From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš (1819-1897) and the Formation of Literary Ukrainian. Boston: Academic Studies Press, 2016. 472 p.

21. Prymak, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto: University of Toronto Press, 1996. 263 p.

References

1. Vashchenko, V.V. (1998). *Leksii z ukrayinskoj istorychnoi nauky druhoj polovyny XIX – pochatku XX st.* (M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Hrushevskiy) [Lectures on Ukrainian historical science of the second half of the XIX - early XX centuries (M. Kostomarov, V. Antonovich, M. Hrushevsky)]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DNU. 144 p. (in Ukrainian).

2. Honcharuk, P.S. (2002). *Istorychni pohlyady kyrylo-mefodiivtsiv* [Historical views of Cyril and Methodius]. Kyiv: KSU. 180 p. (in Ukrainian).

3. Hrabianka, H. (1992). *Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky* [Chronicle of the Viper Colonel Hryhorii Hrabianka]. Kyiv: Tovarystvo «Znannia Ukrainy». 192 p. (in Ukrainian).

4. Huliak, A. (1997). *Stanovlennia ukrainskoho istorychnoho romanu* [Formation of the Ukrainian historical novel]. Kyiv: TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiia». 293 p. (in Ukrainian).

5. Kagamlyk, S.R. (2019). *Panteleimon Kulish i pereklady bibliinykh tekstiv u XVI-XIX st.* [Panteleimon Kulish and translations of biblical texts in the XVI-XIX centuries.]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Ukrainoznavstvo*. Vypusk 21. 57-60. (in Ukrainian).

6. Kostomarov, M. I. (1918). *Istoriia Ukrainy u zhyttiepysakh vyznachniishykh ii diiachiv / pereklad z O. Barvinskoho* [History of Ukraine in the biographies of its most prominent figures / translated from O. Barvinskyi]. Lviv: Vydavnytstvo NTSH. 495 p. (in Ukrainian).

7. Kostomarov, N.I. (1885). *Istoricheskiye monografii i issledovaniya* [Historical monographs and research]. Izdaniye 2-ye. Vol. 16. Sankt-Petersburg. 752 p. (in Russian).

8. Kulish, P. (1877). *Istoriya vossoyedeniya Rusi* [History of the reunification of Russia]. Vol. 3. Sankt-Petersburg: Izdatel'stvo tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», 1877. 374 p. (in Russian).

9. Kulish, P. (2000). *Chorna rada. Khronika 1663 roku. Literaturnyi portret* [Black council. Chronicle of 1663. Literary portrait]. Kyiv: Biblioteka ukrainsia. 239 p. (in Ukrainian).

10. Levytska, O.M. (2015). *Rozuminnya sutnosti, klasyfikatsiyi ta pokhodzhennya relihiyi u tvorakh M.I. Kostomarova* [Understanding the essence, classification and origin of religion in the works of M.I. Kostomarov]. *Skhid*. 2015. № 4. 40-45. (in Ukrainian).

11. Dzyra, Ya., ed. (1971). *Litopys Samovydtzia* [Chronicle of the Seer]. Kyiv: Naukova dumka. 208 p. (in Ukrainian).

12. Mykhailenko, S. (2018). *Relihiia ta tserkva u naukovii spadshchyni Mykoly Kostomarov* [Religion and the church in the scientific heritage of Mykola Kostomarov]. *Pereiaslavskiy litopys*. Vypusk 3. 90-98. (in Ukrainian).

13. Nakhlik, YE. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel* [Panteleimon Kulish: personality, writer, thinker]. U 2-kh kn. Kyiv. (in Ukrainian).

14. Pylypenko, O. (2017). *Vitchyznyiana istoriohrafii istorii pravoslavnoi tserkvy v Ukraini u XVII – XIX st.* [Domestic historiography of the history of the Orthodox Church in Ukraine in the XVII - XIX centuries]. *Siverianskyi litopys*. 2017. №4 (136). 205-214. (in Ukrainian).

15. Pinchuk, YU. A. (2009). *Istorychni studii Mykoly Kostomarova yak faktor formuvannia samousvidomlennia ukrainskoi natsii* [Historical studies of Mykola Kostomarov as a factor in the formation of self-awareness of the Ukrainian nation]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. 306 p. (in Ukrainian).

16. Smolii, V.A., Pinchuk YU.A., Yas O.V. (2005). *Mykola Kostomarov. Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Mykola Kostomarov: Milestones of life and work: Encyclopedic reference book]. Kyiv: Vyscha shkola. 543 p. (in Ukrainian).

17. Yas, O. (2019). *Istorychne pysmo piznoho P. Kulisha yak predtecha konservatyvnoho proektu ukrainskoi istoriohrafii pochatku XX st. (Do 200-richchia vid dnia narodzhennia)* [Historical writing of the late P. Kulish as a forerunner of the conservative project of Ukrainian historiography of the early twentieth century

(To the 200th anniversary of his birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. 61-87. (in Ukrainian).

18. Yas, O.V. (2014). *Mykola Kostomarov* [Multifaceted Mykola Kostomarov]. Kyiv: Lybid. 304 p. (in Ukrainian).

19. Yas, O.V. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopsannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.)* [Historian and style. Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of XIX - 80s of XX century)]. U 2 ch. CH.1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 587 p. (in Ukrainian).

20. Danylenko, Andrii (2016). *From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš (1819-1897) and the Formation of Literary Ukrainian*. Boston: Academic Studies Press. 472 p.

21. Prymak, Thomas M. (1996). *Mykola Kostomarov: A Biography*. Toronto: University of Toronto Press. 263 p.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.10>
УДК 31.930

Катерина Настояща

кандидат соціологічних наук, доцент,
докторант факультету соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID 0000-0002-2338-9448
kvitka2155@gmail.com

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ: ІСНУВАННЯ ПОПРИ ПЕРЕПОНИ

Анотація. Стаття присвячена існуванню і розвитку вітчизняної соціологічної науки в радянський період. Автор намагається довести що і в період тоталітарного режиму соціологія робила спроби розвиватися. Особливо, розвиток соціологічної науки, який дуже сповільнився за час радянського періоду, активізувався в епоху «відлиги», коли тисячі вчених в СРСР були залучені так званого «соціального прогнозування» і проведення та реалізації, на замовлення партійного і державного керівництва, цілої низки дослідницьких програм прикладного характеру. Отже, у 50-60-х рр. XX ст. в УРСР розпочався повільний процес відродження і становлення соціологічної науки, хоча й у вигляді нерегулярних досліджень. У статті стверджується що згадане відродження стало можливим завдяки низці об'єктивних факторів: лібералізації політичної системи, пов'язаної з економічним реформуванням і нагальної потреби у практичних соціальних знаннях. У цей період українська соціологія мала лише регіональний статус, що з одного боку не давало таких широких можливостей, які мала «центральна» російська наука, а з іншого – сприяло специфічним відмінностям й певній творчій свободі. Так такий дисбаланс приносив і певну користь, оскільки віддалені від центру академічні установи були вільнішими у виборі напрямів педагогічно-соціологічної роботи, тому там швидше набувався досвід створення спеціалізованого навчання у цій науковій сфері і тематичних соціологічних досліджень. В статті аналізується і той факт, що з огляду на ідеологічні постулати, соціологія в СРСР завжди вважалася наукою, яка займається передусім соціальними відносинами у сфері виробництва. Тобто їй відводилась роль наукового обґрунтування і розробки довгострокової соціальної політики та шляхів її реалізації в формі «планів соціального розвитку». Отже оновлення соціології в Україні детермінувалось зокрема практикою економічного і соціального планування, а весь період 60-х – поч. 70-х рр. в українській соціології пройшов під егідою промислової соціології.